

DÂMÂD, Muhammed Bâkır

Tebrîzî, VI, 56-62; Abdullah Ni'met, s. 443-445; Kays Âl-i Kays, III, 433-446).

BİBLİYOGRAFYA :

Dâmâd Muhammed Bâkır, *Kitâbü'l-Ḳabesât* (nşr. Mehdi Muhakkik), Tahran 1977, nâşirin mukaddimesi, s. 3-20; Toshihiko Izutsu, "Mîr Dâmâd and His Metaphysics" (a.e. içinde), Tahran 1977, s. 1-15; İskender Bey Münşî, *Târîh*, s. 109, 658; Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, IV, 301-302; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Bağdad 1385, II, 249-250; İbn Ma'sûm, *Sûlâfetü'l-'aşr*, Kahire 1334/1915, s. 485-487; Lutf Ali Beg, *Âteşkede*, Bombay 1299/1882, s. 159; Hidâyet, *Mecma'u'l-fuşâḥâ*, Tahran 1295/1878, VII, 2; a.mlf., *Riyâzü'l-'arîfîn*, Tahran 1305/1888, s. 166-167; Abdullâh Efendi el-İsfahânî, *Riyâzü'l-'ulemâ' ve ḥiyâzü'l-fużalâ* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, VI, 40-44; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, Tahran 1347/1928, I, 114-116; Muhammed b. Süleyman Tunukâbunî, *Ḳışâşü'l-'ulemâ'*, Tahran 1364, s. 333-334; Muhammed Sâdık, *Nücâmü's-semâ'*, Lucknow 1303/1885-86, s. 46; İ'câz Hüseyin Kantûrî, *Keşfü'l-ḥucub*, Kalkûta 1330/1912, bk. İndeks; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, II, 835; Serkîs, *Mu'cem*, I, 860; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 579-580; Browne, *LHP*, IV, 256-257, 406-407; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*, Tebriz, ts., VI, 56-62; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elḳâb*, Beyrut 1403/1983, II, 226; A'yânü's-Şî'a, IX, 189; Kays Âl-i Kays, *el-İrânîyyân*, III, 429-447; Ali el-Fâzil el-Kâinî en-Neceffî, *Mu'cemü mü'ellifi's-Şî'a*, Kum 1405, s. 407-408; Abdullah Ni'met, *Felâsife-tü's-Şî'a*, Beyrut 1987, s. 388, 441-445; Henry Corbin, "Confessions extatiques de Mîr Dâmâd", *Mélanges Louis Massignon*, I, Damas 1957, s. 331-378; A. S. Bazmee Ansari, "al-Dâmâd", *El²* (İng.), II, 103-104.

MUSTAFA ÖZ

DAMAD, Şeyhizâde

(bk. ŞEYHİZÂDE, Abdurrahman).

DAMAD ALİ PAŞA

(bk. ŞEHİD ALİ PAŞA).

DAMAD FERİD PAŞA

(1853-1923)

Osmanlı sadrazamı.

İstanbul'da doğdu. Asıl adı Mehmed Ferid olup babası devlet şurası üyelerinden Seyyid Hasan İzzet Efendi'dir. Ailesinin aslen Karadağ'ın Poşasi köyünden olduğu söylenir.

Hariciye dairesinde memuriyete başlayan Mehmed Ferid Paris, Berlin, Petersburg ve Londra sefâretlerinde ikinci kâtip olarak çalıştı. II. Abdülhamid'in dul kız kardeşi Mediha Sultan'la evlenerek saraya damad oldu ve devlet şurası üye-

liğine getirildi (1886). İki yıl sonra vezâret rütbesine terfi ettirildiyse de hanımı vasıtasıyla Londra büyükelçiliğine tayin isteği II. Abdülhamid tarafından kabul edilmeyince padişaha gücenerek uzunca bir süre hanımının Baltalimanı'ndaki yalısında münzevi bir hayat yaşadı.

II. Meşrutîyet'in ilânından (1908) sonra Meclis-i A'yân üyeliğine seçilen Damad Ferid Paşa, daha yüksek mevkilere gelmek ümidiyle İttihat ve Terakkî Fırkası'na yaranma siyasetine yönelerek eski devri kötölemeye başladı. Fakat İttihatçılar'dan beklediği karşılığı göremeyince onların aleyhine döndü. Şubat 1910'da Meclis-i A'yân'a verdiği anayasa değişikliği lâyihasıyla, İttihatçılar'ın 1909'da yaptıkları anayasa değişikliğini eleştirerek millî hâkimiyet ilkesini çok uluslu Osmanlı ülkesi için zararlı bulduğunu ve yasama meclisine devredilen yetkilerin tekrar padişah, âyan ve mebusan arasında bölüştürülmesi gerektiğini belirtti. Bu önerge Meclis-i A'yân'da reddedildiyse de (22 Şubat 1910) kendisi bir anda İttihat ve Terakkî yönetimine karşı oluşan muhalefetin ümidi haline geldi. Çeşitli muhalif grupların birleşmesiyle ortaya çıkan Hürriyet ve İtilâf Fırkası genel başkanlığına seçildi (25 Kasım 1911); ancak parti içi çekışmeler yüzünden istifa etti (3 Haziran 1912). Bundan sonra Meclis-i A'yân üyesi olarak, bilhassa 1913-1918 yılları arasında muhalefetsiz tek parti rejimi uygulayan İttihat ve Terakkî yönetimine karşı eski İttihatçı Ahmed Rızâ Bey ile birlikte bir muhalefet partisi kadar rol oynadı.

I. Dünya Savaşı sonlarında bilhassa İttihatçılar'ın iktidardan uzaklaşması üzerine yavaş yavaş nüfuz sahibi olma ve başa geçme hevesine kapılan Damad Ferid Paşa, padişah tarafından Mondoros'a başmurahtas olarak gönderilmek istendiyse de İzzet Paşa hükümetince reddedildi. Bu yüzden İzzet Paşa hükümetini İttihatçılar'ın devamı olmakla suçlayan Ferid Paşa'nın telkinleriyle padişah kabinedeki İttihatçı nazırların istifasını istedi. Bu müdahaleyi Anayasa'ya aykırı bulan hükümet ise toptan istifa etti. Sadârete getirilen Tevfik Paşa'nın hükümeti kurmasından üç gün sonra altmış gemiden oluşan düşman donanması İstanbul'a geldi (14 Kasım 1918). Bundan sonra saldırılarının dozunu daha da arttıran Ferid Paşa, "Osmanlı Bolşevikleri" dediği İttihatçılar'dan ülkeyi kurtarmak için medenî âleme çağrıda bulunuyor ve İttihatçılar'ı yargılamak üzere fevkalâ-

de mahkemelerin kurulmasını istiyordu. Tevfik Paşa hükümeti bazı İttihatçılar'ı tutuklayarak yargılamaya başladıysa da İtilâf devletleri tatmin olmadılar. Basın'da İttihatçılar'ı yargılama işini ancak Ferid Paşa'nın başarabileceği ileri sürülüyordu. Padişah bu durumdan faydalanmak istedi. Damad Ferid'i İngiliz yüksek komiserine göndererek, İttihatçılar'ı yargılamak üzere daha gayretli bir hükümet kuracağını, ancak çıkacak olayları bastırmada İngiltere'nin yardımını beklediğini bildirdi. İngilizler'den gereken desteğin verileceğine dair söz alınca İttihatçılar'a karşı gevşek davranmakla suçladığı Tevfik Paşa'yı istifa ettirerek sadârete Damad Ferid Paşa'yı tayin etti (4 Mart 1919).

Damad Ferid Paşa ilk hükümetini daha çok Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na mensup kişilerden kurdu. Hariciye nazırlığını da kendisi üstlendi. Hükümetin ilk icraatı, Dersaadet Dîvân-ı Harb-i Örfisi Hakkında Kanun adıyla çıkarılan bir kararname ile çok sayıda eski İttihatçı sadrazam, nazır ve yüksek rütbeli subayın tutuklanması oldu. Damad Ferid'in bu yolla İngilizler'in gözüne girme konusundaki aşırı çabalarına rağmen İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı politikası değişmedi. Sadrazamın Paris Konferansı'na katılma isteği İngilizler'in gayretleriyle reddedildi. Ayrıca İngiliz basını o sırada Ege ve Trakya'yı Yunanistan'a vermek için yoğun bir "barbar Türk" kampanyası başlatırken Fransa da Aydın ve çevresinde Rumlar'ın Türkler tarafından öldürüldüğünü, bundan hükümeti sorumlu tutacağını bir nota ile bildirdi. Bir bahane ile Osmanlı ülkesinin tamamen işgal edileceği endişesine kapılan Ferid Paşa, İngilizler'den Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gereğince önemli yerlere karakollar kurulmasını isteyerek

Damad
Ferid Paşa

30 Mart 1919'da onlara bir plan sundu. Burada, padişahın egemenlik hakları saklı kalmak şartıyla Arap ülkelerine muhtariyet, Ermenistan'a da bağımsızlık verileceğini bildiriyor, buna karşılık İngiltere'den asayişin sağlanmak üzere gerekli gördüğü bölgeleri işgal etmesini istiyordu. Paşanın İngilizler'i dahi şaşırtan tekliflerine göre İngiltere gerekli gördüğü takdirde nezâretlere İngiliz müsteşar ve valilerin maiyetine de birer İngiliz başkonsolosu tayin edecek, Osmanlı maliyesini denetleyebilecek, hatta seçimler bile onların kontrolünde yapılacaktır.

Damad Ferid'in İngilizler'i kazanmak uğruna İttihatçılar'a karşı başlattığı şiddet politikası, bu arada Ermeni tehciri sırasında Yozgat'taki olaylardan sorumlu tutulan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in alelacele muhakeme edilerek 10 Nisan 1919'da idam edilmesi ülke çapında tepkilere yol açtı. Hükümet olayları bastırmak üzere vilâyetlere nasihat heyetleri gönderdi. Bu arada bazı kumandanlar Anadolu'daki birliklerin başına getirilirken Mustafa Kemal Paşa da Dokuzuncu Ordu (daha sonra Üçüncü Ordu) kışta müfettişliğine tayin edilerek kendisine geniş yetkiler verildi (30 Nisan 1919).

İngiliz yüksek komiserliğinden Bâbı-âli'ye verilen 14 Mayıs 1919 tarihli notada İzmir'deki olaylar yüzünden buraların mütareke gereğince İtilâf devletlerine teslimi isteniyordu. Fakat ertesi günü İzmir Yunanlılar'a işgal ettirildi. Bu durum karşısında İngiliz yetkililerine Yunan işgalinin asla kabul edilemeyeceğini bildiren Ferid Paşa, onlardan olumlu bir cevap alamayınca 16 Mayıs 1919'da istifa ettiyse de bir gün sonra hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verildi.

19 Mayıs 1919'da resmen göreve başlayan ikinci Damad Ferid hükümeti yine Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na dayanmakla birlikte millî galeyanı bastırmak için bazı tarafsız kişiler sandalyesiz nâzır olarak Meclis-i Vükelâ'ya memur edildiler. Sadrazam aynı gün yayımladığı genelgede İtilâf devletleri nezdinde milletin kutsal haklarının savunulduğunu belirterek halkı sakin olmaya çağırdı. Aynı zamanda Paris Konferansı'na bir nota vererek Türk halkının galeyanını bastırma için İzmir'den Yunan işgalinin kaldırılacağı, Ermenistan'a muhtariyet verileceği, Anadolu ve Trakya'nın Türk kalacağı konusunda hemen bir açıklama yapılmasını istedi.

İngiltere ile Fransa arasında mevcut anlaşmazlıktan faydalanmak isteyen Ferid Paşa İngilizler'den beklediği desteği

alamayınca Fransızlar'a yanaştı ve Fransız himayesinin kabul edilebileceğini bildirerek onların aracılığı ile Paris Konferansı'na katılmak üzere tekrar müracaatta bulundu. İngilizler'i kuşkulandırmamak için de onlara, konferansta Türkiye'nin manda idaresine verilmesi kararlaştırılması halinde bunun İngiliz veya Amerikan mandası olmasının isteneceğini, Fransız himayesinin ise katıyen kabul edilmeyeceğini söylüyordu. Fakat sadrazamın bu gibi sözleri İngilizler'i pek etkilemedi.

İtilâf devletleri 30 Mayıs 1919'da bir Osmanlı heyetinin konferansa katılmasına karar verdiler. Fransa'nın İstanbul'daki yüksek komiseri kararı 1 Haziran 1919'da sadrazama tebliğ etti. Fransızlar'la yakın ilişkilerini İngilizler'den gizlemeye çalışan Ferid Paşa, 3 Haziran'da İngiliz yüksek komiserini ziyaret ederek İngiliz himayesinin kabul edileceği konusundaki görüşlerini tekrarladı. Ayrıca Trakya ve Anadolu'nun Osmanlı Devleti'nde kalmasını istediğini, Arabistan, Suriye ve Mezopotamya'dan vazgeçilebileceğini ima etti.

Damad Ferid hükümeti Paris'e çağırılmış olmanın da verdiği rahatlıkla İttihatçılar'ı tekrar tutuklayıp yargılamaya başlarken sadrazam Fransa'nın tahsis ettiği bir savaş gemisiyle 6 Haziran 1919'da yola çıktı. İngilizler'i gücendirmemek için heyet üyelerinden Tevfik Paşa İngilizler'e ait savaş gemisiyle 14 Haziran'da Paris'e hareket etti. Fakat Damad Ferid'in Fransa'ya varır varmaz kendisini Fransız dostu olarak açıklaması hem İngilizler'i hem de İstanbul'daki İngiliz taraftarların kızdırdı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası 27 Haziran'da hükümetle hiçbir ilişkisinin kalmadığını açıkladı.

Damad Ferid Paşa Paris Konferansı'nda ilk konuşmasını 17 Haziran 1919 günü yaptı. Osmanlı Devleti'nin İttihatçı yöneticiler tarafından nasıl savaşa sokulduğunu anlattı. Savaş sırasında gayri müslimlerin kıyımına tâbi tutulduğunu, bunda herhangi bir dinî ve ırkî taassup aramamak gerektiğini, çünkü aynı şekilde 3 milyondan fazla müslümanın da öldüğünü açıkladı. Ayrıca Wilson prensiplerine göre müslümanların ezici çoğunlukta bulunduğu Batı Trakya ile Arabistan'ın Osmanlı toprakları içinde kalması gerektiğini bildirdi. İki gün sonra konferansa verdiği bir yazıda da Ege'de Yunan ilerlemesinin sınırlandırılmasını, müslümanların can ve mal güvenliğinin sağlanmasını istedi.

Ferid Paşa esas çıkışını 23 Haziran'da konferansa verdiği muhtıra ile yaptı. Burada Wilson prensipleri esas alınarak Osmanlı Devleti'nin geleceği ve sınırları çiziliyordu. Paşa pazarlıkçı bir tutumla asgariyi elde etmek için âzamiyi istiyordu. Trakya'da 1878 Berlin Antlaşması ile çizilen sınırların, doğuda da I. Dünya Harbi'nden önceki sınırların kabul edileceğini söylüyordu. Musul, Halep ve Adalar'ın Osmanlı Devleti'nde kalması, Arap ülkelerine muhtariyet tanınması istenilen muhtıradaki ülkenin parçalanmasına veya değişik manda idarelerine ayrılmasına Osmanlı halkının asla razı olmadığı belirtiliyordu. Konferans çevrelerinde ve Batı basınında büyük şaşkınlık ve kızgınlık yaratan teklifler müzakere dahi edilmeden reddedildiği gibi Osmanlı heyetinin Paris'te kalmasına gerek olmadığı da bildirildi (28 Haziran 1919).

Büyük ümitlerle gittiği Paris Konferansı'ndan eli boş dönen (15 Temmuz) Ferid Paşa çeşitli çevrelerden eleştiri yağmuruna tutuldu. Bu sırada Millî Mücadele'yi başlatan liderlere karşı hükümetin tavır almış olması yüzünden Anadolu ile İstanbul arasında da soğukluk girmişti. Ferid Paşa, kendisinin bulunmadığı sırada işlerin karıştırılmış olduğunu ileri sürerek kabahati hükümete yükledi ve istifa etti (20 Temmuz 1919). Ancak ertesi gün üçüncü defa hükümeti kurmakla görevlendirildi.

Damad Ferid Paşa yeni kabinesini hiçbir partiye mensup olmayan tarafsız kimselerden kurdu. Millî Mücadeleciler'e yakınlığı ile tanınan İzzet, Ali Rızâ ve Sâlih paşalar da Meclis-i Vükelâ memuriyetine tayin edildiler. Bazı parti ve basın temsilcileri yeni hükümetin güçsüzlüğünü ileri sürerek derhal istifasını isteyen bir bildiri yayımladılar. Fakat şartları hafif bir barış antlaşmasını ancak Ferid Paşa'nın imzalayabileceğine inanan padişah eniştesini destekledi. İngiltere ile Fransa da millî akıma karşı üçüncü Damad Ferid hükümetine destek verdiler. Bütün imkânlarıyla hükümeti baskı altına alan İtilâf devletlerinin, Erzurum Kongresi'ni yönlendiren Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tutuklanmasını, aksi halde Doğu Anadolu'yu işgal edeceklerini bildirmeleri Ferid Paşa'yı telâşlandırdı. Beş gün mücadele verdikten sonra 29 Temmuz 1919'da hükümetten tutuklatma kararı çıkartabildi. Karar İstanbul ve taşrada büyük tepkiyle karşılandı. İzzet Paşa kabineden istifa etti. İtilâf devletlerinin millî harekâtı bahane ederek ülkeyi tamamen işgal etmesinden çekinen

DAMAD FERİD PAŞA

Ferid Paşa'nın bütün ümidi Yunan işgalinin sınırlandırılmasında ve Yunan zulmünün soruşturulmasında idi. Bu yapıldığı takdirde millî harekâtın gevşeyip tavsayacağına inanıyordu. Fakat söz verildiği halde Ege'de Yunan mezalimini soruşturmak bir yana çok güvendiği İngilizler hâlâ Türkler'in Rumlar'ı öldürdüklerini ileri sürüyorlardı. Amerika da 21 Ağustos 1919'da Bâbüâli'ye bir nota vererek Ermeniler öldürüldüğü takdirde Osmanlı Devleti'nin tamamen dağıtılacağını bildirdi. Bundan telâşa kapılan Ferid Paşa İngiliz temsilcilerini ziyaret ederek olay çıkan yerlere asker sevkmesine izin verilmeyen Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulmasının haksızlık olduğunu söyledi ve azınlıktaki gayri müslimlerin kışkırtılarak çoğunluktaki müslümanların tahakküm altına alınmak istendiğinden yakındı. Mustafa Kemal ile uzlaşmadan bahsederek İngilizler'e bir nota verdi (24 Ağustos) ve Paris Konferansı'na bir Osmanlı heyetinin katılmasına tekrar izin verilmesini istedi.

Ferid Paşa, İngilizler'in de baskısıyla bir yandan Sivas Kongresi'ni dağıtmak için birtakım faaliyetlere girerken bir yandan da buradaki gelişmelerin ortaya çıkardığı tehlikeleri ileri sürerek İngilizler'den bir an önce antlaşmanın imzalanması konusunda yardım elde etmeye çalıştı. Ferid Paşa'nın tutumu milliyetçiler tarafından ihanet olarak değerlendirildi. Karşılıklı suçlamalar yüzünden İstanbul ile Sivas'ın irtibatı bir ara kesildi. Mustafa Kemal Paşa, Hey'et-i Temsilîye adına İtilâf devletlerine gönderdiği bir telgrafta Türk milletinin "vatanı ihaneti sabit olan" Ferid Paşa kabinesi yerine millî gayelere dayanan meşrû ve güvenilir bir hükümet istediğini bildirdi (24 Eylül 1919). Bunun üzerine İtilâf devletleri Ferid Paşa'ya Mustafa Kemal ile uzlaşması önerisinde bulundular. Ferid Paşa da bunun çok geç olduğunu bildirerek istifa etti (30 Eylül - 1 Ekim 1919 gecesi).

Ali Rızâ Paşa hükümeti kurularak Sivas ile İstanbul'un ilişkileri düzeltildiyse de Ali Rızâ Paşa dış baskılara dayanmayıp istifa etti (3 Mart 1920). İtilâf devletleri tekrar Damad Ferid'in sadârete getirilmesini istiyordu. Fakat padişah Anadolu'nun İstanbul'dan büsbütün kopmasından korktuğu için Sâlih Paşa'yı hükümeti kurmakla görevlendirdi (8 Mart). Bundan hoşlanmayan İtilâf devletleri İstanbul'u resmen işgal ettiler (16 Mart). Meclisi basarak bazı mebusları Malta'ya sürdüler. Baskılara dayanamayan Sâ-

lih Paşa da istifa etti (2 Nisan). İtilâf devletlerinin Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya kararlı göründükleri bu sırada Damad Ferid'in tekrar iktidara gelmek için barış şartlarının hafifletilmesini şart koştuğu söyleniyordu. Meclis ikinci başkanı Kâzım Bey, İngiltere'den sağlam teminat alınmadan Ferid Paşa'nın sadârete getirilmesinin ülke için felâket olacağını padişaha bildirdi. Padişah da söz alındığını belirterek Damad Ferid'i dördüncü defa sadârete getirdi (5 Nisan 1920).

8 Nisan'da İngilizler'le temasa geçen Ferid Paşa, Kuvâ-yi Milliye'yi bastırmak üzere asker kullanmasına izin verilmesini istedi ve İngiliz makamlarının onaylayacağı şekilde çalışmaya hazır olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal Paşa da aynı tarihte yayımladığı bir genelge ile Damad Ferid hükümetinin tanınmayaacağını açıkladı. Ferid Paşa 10 Nisan 1920 günü bir genelge yayımlayarak millî hareketi "fitne ve fesad", Kuvâ-yi Milliye'leri de "âsi" olarak ilân etti. Devletin siyasi durumunu tehlikeye sokmak, İstanbul ile Anadolu'nun arasını açarak ülkeyi istilâya mâruz bırakmakla suçladığı milliyetçilere bir hafta süre tanıyarak padişahın emirlerine uymayanların şiddetle cezalandırılacağını bildirdi. Şeyhülislam Dürriâzâde Abdullah imzasıyla 11 Nisan'da yayımlanan fetvada da Kuvâ-yi Milliye'lerin hain ve katledilmelerinin câiz olduğu açıklandı. Ferid Paşa hükümeti bir kararnâme daha çıkararak Kuvâ-yi Milliye'ye karşı Kuvâ-yi İnzibâtiye adıyla askerî bir teşkilât kurdu (18 Nisan).

Damad Ferid'in bu tutumu karşısında Kuvâ-yi Milliye'ler de Ankara Müftüsü Mehmed Rifat (Börekçi) Efendi başta olmak üzere 153 müftünün imzaladığı bir fetva ile Dürriâzâde'nin fetvasını tesirsiz hale getirmeye çalıştılar. Faaliyetleri işgal yüzünden durmuş olan Meclis-i Meb'ûsân'ın Ferid Paşa tarafından feshettirilmesi üzerine buradan kaçan mebuslarla birlikte Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplandı (23 Nisan). Meclis kendi içinden çıkardığı bir hükümetle devlet ve ülke yönetimine resmen el koydu. Böylece ülke iki hükümetli hale geldi. İtilâf devletleri Ferid Paşa hükümetine 20 Nisan'da verdikleri bir nota ile barış şartlarını almak üzere bir Osmanlı heyetinin 10 Mayıs'ta Paris'te hazır bulunmasını istemişlerdi. Ankara hükümeti 30 Nisan'da İtilâf Devletleri'ne bir nota vererek İstanbul ve padişah işgalden kurtuluncaya kadar devletin tek meşrû yönetiminin Büyük Millet Meclisi hüküme-

ti olduğunu bildirdi. Buna rağmen İstanbul hükümeti Tevfik Paşa'nın başkanlığında bir heyeti aynı gün Paris'e gönderdi.

Paris Konferansı hazırladığı barış şartlarını 11 Mayıs'ta Osmanlı heyetine bildirdi. Bir ay zarfında yazılı cevap istenen antlaşmanın bir ölüm fermanından farkı yoktu. Mustafa Kemal Paşa Paris'e giden heyetin Türk milletini temsil etmediğini, konferansın kararını kabule yetkili olmadığını açıkladı. Çeşitli çevrelerce eleştirilen Ferid Paşa da antlaşmayı imzalamayacağını, Türk tezini anlatmak üzere Paris'e gideceğini duyurdu. Bütün gözlerin Ankara'ya çevrildiği bir sırada Ferid Paşa'nın millî galeyandan faydalanacağı yerde Mustafa Kemal'i ölüme mahkûm eden Nemrut Mustafa Paşa Mahkemesi kararını 24 Mayıs'ta ilân etmesi, İstanbul ile Ankara'nın arasını daha da açtı. Damad Ferid'in bir oldubitti ile antlaşmayı imzalamasını önlemek için Büyük Millet Meclisi'ne verilen bir önerge kabul edilerek İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart 1920'den sonra İstanbul hükümetinin imzaladığı bütün antlaşma ve sözleşmelerin geçersiz sayıldığı ilân edildi (7 Haziran). Buna rağmen Ferid Paşa yeni bir tasarı sunmak üzere ikinci defa Paris'e gitti (10 Haziran). Ankara hükümeti, kanunî bir idare teşekkül edinceye kadar Bâbüâli ile ilişki kurmayacağını, tek başına ve bağımsız biçimde davranacağını İstanbul hükümetine bildirdi (14 Haziran). Ankara İstiklâl Mahkemesi de Ferid Paşa'yı vatana ihanet suçundan ölüme mahkûm etti (5 Temmuz).

Damad Ferid Paşa Paris'te hiçbir olumlu sonuç alamadan ve antlaşmayı imzalamadan İstanbul'a döndü (14 Temmuz). Fakat Paris Konferansı'nın, antlaşma on gün içinde imzalanmadığı takdirde gereken tedbirlerin alınacağını bildirmesi üzerine (16 Temmuz) telâşa kapılan Ferid Paşa İngiliz yüksek komiseri Amiral Robeck'i ziyaret ederek hiçbir çare görmediği için antlaşmayı imzalamayı düşündüğünü, fakat İngiltere'den güvence istediğini bildirdi. İngilizler ise Ferid Paşa'ya yardım vaadinde bulunmaktan şiddetle kaçındılar.

Bu durum karşısında Ferid Paşa Ankara ile uzlaşma yollarını aradı. Ankara hükümeti, aradığı bütün anlaşmazlıkların ortadan kalkması için şeyhülislamın fetvasının geri alınmasını, milliyetçilerin de katılmasıyla merkezî hükümetin yeniden kurulmasını, millî harekâta karşı düşmanca davranışlara son veril-

mesîni, barış şartlarına karşı çıkılarak Büyük Millet Meclisi ile birlikte yeni bir tasarı hazırlanmasını istiyordu. Fakat İtilâf devletlerinin yoğun baskısı ve tehdidi altında ezilen Ferid Paşa yeni bir tasarı hazırlamanın doğuracağı tehlikelerden çekindi. Verilen süre içinde antlaşmayı imzalayarak işgâlcilerin her hangi bir harekâtta bulunmalarını önlemek istedi. Antlaşmayı tek başına imzalamak sorumluluğundan da kurtulmak için sarayda bir saltanat şûrası toplanması konusunda padişahı ikna etti. Padişahın başkanlığında 22 Temmuz 1920 günü toplanan şûrada sadrazam müzakereye izin vermedi. Toplantıya katılanlardan sadece antlaşmanın imzalanmasını kabul edip etmediklerini bildirmelerini istedi. Rızâ Paşa hariç herkes kabul ettiğini bildirdi. Hükümet içinde bazı nâzırların antlaşmanın imzalanmasına karşı olmaları yüzünden Ferid Paşa yeni bir kabine oluşturmak için istifa etti (31 Temmuz). Aynı gün tekrar hükümeti kurmakla görevlendirildi.

Damad Ferid Paşa beşinci ve sonuncu hükümetini daha çok "evetçi" isimlerden kurdu. Hariciye nâzırlığı görevini de kendisi üstlendi. Böylece antlaşmanın imzalanması ve onaylanması sırasında kabinenin oy birliğiyle iş görmesini güvence altına almış oldu.

Sevr Antlaşması'nın Damad Ferid hükümeti tarafından imzalanması (10 Ağustos 1920) bütün ülkeyi mateme boğdu. Ankara hükümeti, antlaşmayı imzalayanları vatana ihanet suçundan ölüme mahkûm etti. Ferid Paşa sadârette kaldığı sürece Ankara hükümetiyle bir uzlaşmaya varılması imkânsızdı. Halbuki İtilâf devletleri Sevr Antlaşması'nın uygulanabilmesi için İstanbul ile Ankara'nın barıştırılmasını önemli görüyorlardı. Bu arada Sevr Antlaşması'nın değiştirilmesi yönünde yoğun bir faaliyet başladı. 1920 yılı Ağustos ayının ortalarından Aralık ortalarına kadar Ankara hükümetiyle İngilizler arasında bazan kuşkuyla karşılanan üstü kapalı bir bağlantı kuruldu. Hatta Mustafa Kemal'in İngilizler'le anlaşmak için bazı şartlar ileri sürdüğü söyleniyordu (Sonyel, II, 97-98).

Bu tarihten itibaren Damad Ferid'in yıldızı İngilizler nezdinde hızla sönmeye başladı. Eylül başlarında siyasi mesleğinin sonuna yaklaştığı iyice anlaşıldığı halde paşa iktidarı bırakacak gibi gözüküyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti lehine bir değişiklik yapılmadan Sevr Antlaşması'nı onaylatmamakta direniyordu. Nihayet İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon,

1 Ekim 1920'de Sevr'in onaylanması için Damad Ferid üzerinde baskı yapılmasını, aksi halde antlaşmayı onaylatacak yeni bir sadrazamın bulunmasını istedi. Ankara hükümeti ikna edilmedikçe antlaşmanın onaylanması da mümkün görünmüyordu. Fransız yüksek komiseri, Ankara ile İstanbul arasındaki uzlaşmaya tek engel saydığı Ferid Paşa'yı sadâretten uzaklaştırmak için İngiliz meslektaşına iş birliği teklifinde bulundu. İki yüksek komiser 17 Ekim'de padişahı ziyaret ederek Ferid Paşa'nın istifasını istediler. Ferid Paşa da aynı gün istifasını verdi.

Damad Ferid Paşa, bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra karısının hastalığını bahane ederek padişaha dahi haber vermeden Avrupa'ya gitti. Millî Mücadele sırasında orada kaldı. Büyük zaferin kazanılmasından sonra İstanbul'a döndüyse de bu sırada İstanbul'da kalmayı tehlikeli görerek 21 Eylül 1922'de ailesiyle birlikte Fransa'ya gitti ve Nice'e yerleşti. Şükrü Nâilî Paşa kumandasındaki Türk ordusunun İstanbul'u işgalden kurtardığı 6 Ekim 1923 günü Nice'te öldü.

Damad Ferid Paşa en kritik günlerde beş defa sadârete getirildi. Devamlı artan İngiliz baskısı altında geçen sadâret süresi toplam bir yıl, bir ay, sekiz gündür. Ferid Paşa bazılarına göre akılsız bir idareciydi; bazılarına göre ise birçok bakımlardan üstün nitelikli bir kişiğe sahipti. Birinci görüşü savunanlar Tevfik Paşa, İzzet Paşa, Ali Fuat (Türk-geldi) gibi daha çok paşa ile rakip durumda olan, onunla zıtlaşmış kimselerdir. Bunlar Ferid Paşa'yı suçlarken genellikle Mütareke döneminin bütün günahlarını paşanın sırtına yükleyip Sultan Vahdeddin'i onun tarafından aldatılmış bir insan olarak temize çıkarma çabası içinde bulunan İngilizler, Refik Halit Karay, Galip Kemalî (Söylemezoğlu) ve Kuvâ-yi Milliyeciler ise Damad Ferid'i zekâ bakımından hiçbir zaman küçümsememişlerdir (Akşin, s. 597). Ayrıca Ferid Paşa'da kibarlık, para konusunda dürüstlük, vatan severlik ve çalışkanlık gibi erdemler bulmuşlardır. Birkaç yabancı dil bilen paşanın çok okuduğu ve binlerce kiptan oluşan büyük bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

"Kânûn-ı Esâsî'ye Dair Damad Ferid Paşa'nın Bir Lâyihası", *Tanin*, 5, 9, 10 Şubat 1325, nr. 525, 529, 530; *Meclis-i A'yan Zabıt Ceridesi*, 1334; *Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, 1334; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, VI, 199; VII, 146; XVIII, 72; *Takvim-i Ve-*

kâyi, 20, 21, 24, 25, 26 Mayıs 1335, nr. 3552, 3553, 3556, 3557, 3558; 17 Nisan 1336, nr. 3829; 17, 18, 19, 24 Temmuz 1336, nr. 3905, 3906, 3907, 3911; 1, 4 Ağustos 1336, nr. 3918, 3921; *Vakit*, 24, 27, 28 Mayıs 1335, nr. 565, 568, 569; *Tevhid-i Efkar*, 26 Mayıs 1338, nr. 347-375; H. Armstrong, *Turkey in Travail*, London 1925, s. 113-115; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (Ankara 1927), Ankara 1963, I, 90, 94-96, 98-101, 107, 118-128, 179; II, 352; Lutfi Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Hali-fe'nin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1342, I, 56; II, 43, 174-175, 212-213, 226, 249, 251, 253, 255, 258-259; Mehmed Câvid, "Cavit Bey'in Notları", *Tanin*, 11/8/1945 - 9/12/1945; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, İstanbul 1946, s. 322-323; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, IV, 2029-2094; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 442-443, 457-458, 460-467, 470, 525-527, 561-563; Ali Fuat Türk-geldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara 1948, I, 214, 260-261; a.mlf., *Görüş İştiklakları*, Ankara 1984, s. 138, 147, 153-154, 214-215; M. Tayyib Gökbiğîn, *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Ankara 1959, s. 70, 91-94; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 127, 314-336; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, s. 79-83, 159-169, 214-215, 331, 606-607, 636-638, 711-713; Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, Ankara 1964, s. 57-60, 96-99, 136-137; Ulug İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara 1969, s. 24, 85-87, 89, 110; Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahdetin Mütareke Gayyasında*, İstanbul 1969, s. 113, 164-170, 375; G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* (trc. Cemal Köprülü), Ankara 1971, tür.yer.; Osman Ulugay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 1974, s. 39, 44-45, 80, 261; Seha L. Meray — Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977, s. 31-35, 37; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1983, s. 44-47, 53-54, 123-125, 150-151, 180-182, 188-190, 197-202, 205-208, 229-230, 244-256, 270-272, 299-317, 336-339, 362-378, 396-412, 436-446, 484-488, 490-498, 502-510, 580-590, 597; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 263, 280, 301, 303; II (1986), s. 9-39, 269-273, 286, 291, 293-294, 296, 298, 303, 341-343, 441-443, 484; III (1989), s. 86-88, 133-134, 189-190, 402, 432, 506, 525, 545, 551-552, 554-556, 558-559, 561, 567; Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara 1987, I, 90-101, 107, 118-128, 179; II (1986), s. 79-86, 89, 96-102, 110-113, 352; a.mlf., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması", *TTK Belleteri*, XXXIV/135 (1970), s. 437-449; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara 1988, I, 85-87, 132-143, 255-340; II, 345-370, 583-586; Ahmet Rıza Beyin Anıları, İstanbul 1988, s. 66, 68; Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1993, s. 27-137; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutî Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990, s. 46, 48-49, 65, 74, 82, 90, 105, 107, 219, 224; Münir Sirel, "Sevr Antlaşmasını Kabul Eden Saltanat Şurası Tutanağı", *BTDD*, sy. 4 (1968), s. 15-21; "Ferit Paşa, Mehmet [Damat]", *TA*, XVI, 254-255; D. A. Rustow, "Dâmâd Ferid Paşa", *Eİ²* (İng.), II, 104-105.

